

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.6, No. 12, Fall & Winter 2025-
2026, pp 167-199

An Examination of the Arguments for the Discrepancy between Mulla Şadra's and Ibn Sina's Views on the Issue of Gradation of Existence¹

Mahdi Abbaszadeh²
Zeynab Shokri³

Abstract

The doctrine of the gradation of existence in Mullā Şadrā's Transcendent Philosophy is articulated on the basis of several key philosophical principles, most notably the authenticity of existence and the notion of its shared content across instances. This doctrine is often regarded as one of Şadrā's original contributions. However, its conceptual roots can be traced to earlier traditions, including logical discourse, Peripatetic philosophy, Illuminationist philosophy, and Islamic mysticism. In fact, Şadrā's gradation emerges through a critical transformation of these traditions: it transcends the Peripatetic notion of general gradation, develops Suhrawardī's theory of the gradation of light, and incorporates the mystical idea of plurality within the unity of a simple and singular reality. Given Mullā Şadrā's claim that his account of the gradation of existence does not contradict, but rather corresponds with, the view of Avicenna, it becomes essential to clarify the precise relationship between these two positions. Yet commentators on Transcendent Philosophy have not reached a consensus on this issue. Their interpretations can broadly be divided into two opposing camps: those who argue for a lack of correspondence, and those who maintain a form of correspondence or compatibility between the two doctrines.

¹ . **Research Paper**, Received: 8/6/2025, Confirmed: 16/9/2025.

² . Professor of Epistemology Department, Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran. (dr.abbaszadeh@iict.ac.ir).

³ . Ph. D. Student in Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, (zshokri724@gmail.com).

This study seeks to examine these competing interpretations by analyzing the arguments presented by commentators on Transcendent Philosophy, employing an analytical-rational method. It argues that Mullā Ṣadrā's account does not, in most of his works, correspond to Avicenna's position. Rather, the Sīnavī conception of gradation appears to be a specific instance of general gradation—one that remains compatible with the doctrine of the differentiation of existents—and is therefore more consistent with the foundational principles of Avicenna's philosophy than with those of Mullā Ṣadrā.

Keywords: Gradation of existence, General gradation, Particular gradation, Mullā Ṣadrā, Ibn Sina.

Introduction

The concept of gradation within the reality of existence constitutes a foundational principle in Mullā Ṣadrā's metaphysical system, playing a decisive role in resolving a wide range of philosophical problems. Nevertheless, the roots of this concept can be traced back to earlier philosophical traditions, particularly to Avicenna (Ibn Sīnā) and his followers. Within the Peripatetic framework, gradation is primarily understood at the level of mental consideration. Existence is treated as a general and necessary predicate applicable to different realities, which vary in terms of strength and weakness across their instances. In contrast, Suhrawardī, in his critique of the Peripatetic philosophers, introduced gradation into the very domain of essences. By conceiving light as a simple yet hierarchical reality, he explained differences—such as perfection and imperfection, intensity and weakness—as intrinsic to the nature of light itself. In doing so, he extended gradation beyond accidental attributes and into the core of ontological structure.

Mullā Ṣadrā departs from both of these positions. He rejects the Peripatetic restriction of gradation to accidental attributes, as well as the Illuminationist denial of gradation within essences. Drawing upon Suhrawardī's doctrine of graded light and Ibn 'Arabī's teaching on the unity of existence, Ṣadrā advances a theory grounded in the authenticity and external realization of existence as a single, simple, and unified reality. Within this framework, all multiplicity and diversity among beings are understood as gradational differences within existence itself—manifested through distinctions such as priority and posteriority, intensity and weakness, perfection and imperfection, poverty and richness.

From this perspective, there is no essential differentiation among beings—whether necessary or contingent—but rather varying degrees and levels of a single, unified reality: existence. At the same time, Mullā Ṣadrā attributes to the Peripatetic philosophers the doctrine of the essential differentiation of existents, while also suggesting a form of affinity and historical continuity between their views and his own. This dual claim is philosophically significant, as the doctrine of essential differentiation appears to conflict with Ṣadrā's own account of graded existence. Accordingly, a careful analysis of the relationship between the Ṣadrā'ī and Sīnavī conceptions of gradation becomes necessary. A survey of the works of commentators on Transcendent Philosophy reveals a lack of agreement on this issue. Their positions can be broadly divided into two opposing categories:

1. The view that there is no correspondence between Ṣadrā'ī and Sīnavī gradation
2. The view that there is a form of correspondence, proximity, or even identity between them

Evaluating these competing interpretations, along with the historical development of the concept prior to Mullā Ṣadrā and his own reinterpretation within Transcendent Theosophy, is essential for arriving at a coherent and defensible philosophical position.

Conclusion

Commentators on Transcendent Theosophy have not reached a unified conclusion regarding the relationship between Mullā Ṣadrā's and Avicenna's conceptions of the gradation of existence. While some emphasize a fundamental lack of correspondence, others argue for compatibility or even identity between the two views. Each position is supported by substantial arguments.

However, the interpretation that affirms a lack of correspondence appears more convincing, for at least five principal reasons:

First, Avicenna's discussions in several of his major works support the attribution to him of the doctrine of the essential differentiation of existents—a position that stands in tension with the idea of gradation as understood by Mullā Ṣadrā.

Second, Avicenna does not interpret differences among coexisting beings in terms of degrees of intensity or weakness. By contrast, in Ṣadrā's system, all multiplicity—whether along vertical or horizontal axes—is explained precisely through gradational differentiation within existence itself.

Third, in Peripatetic philosophy, gradation pertains primarily to the general concept of existence rather than to its ontological reality. This sharply contrasts with Ṣadrā's position, in which the reality of existence itself is fundamentally graded. Any attempt to reconcile these views would require the problematic assumption that existence, as an accidental concept, is composed of essence and an attributive principle.

Fourth, within the Peripatetic framework, existence is predicated of differentiated realities through gradational attributes such as priority and posteriority or strength and weakness. This mode of predication differs fundamentally from Ṣadrā's view, in which existence itself encompasses and grounds all essences and their gradational levels.

Fifth, Avicenna's account of gradation remains within the domain of general gradation and is compatible with the doctrine of the differentiation of existents. In contrast, Mullā Ṣadrā, drawing on mystical concepts such as the "expansion of existence" and the "Breath of the All-Merciful," articulates a vision of the unity and pervasiveness of existence while affirming real gradational distinctions within it.

Taken together, these considerations support the conclusion that the Ṣadrā'ī and Sīnavī conceptions of the gradation of existence are fundamentally distinct.

Resources

- Ashtiani, Seyyed Jalaeddin (1991). *Commentary on Qaysari's Introduction to Fusūs al-Hikam*. Tehran: Amir Kabir. [Persian]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abdullāh (2002). *Al-Ishārāt wa al-Tanbīhāt* (Vols. 1–2), ed. Mojtaba Zarei. Qom: Boostan Ketab. [Arabic]
- Ibn Sīnā, Ḥusayn ibn 'Abdullāh (1985). *Al-Ta'liqāt*, ed. Abdulrahman Badawī. Qom: Maktab al-I'lām al-Islami. [Arabic]
- Javadi Amoli, Abdollah (2003). *Rahīq-e Makhtum: Commentary on Transcendent Theosophy* (Vol. 1, Part 5). Qom: Asra. [Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi (2014). *Commentary on the First Volume of Al-Asfār al-Arba'a* (Part 1), prepared by Mohammad Taqi Sobhani. Qom: Imam Khomeini Institute. [Persian]
- Motahari, Morteza (1997). *Collected Works*, Vols. 9 and 13. Tehran: Sadra. [Persian]
- Qomi, Qazi Saeed (2002). *Al-Arba'īnāt li Kashf Anwār al-Qudsiyyāt*, ed. Najafqoli Habibi. Tehran: Miras Maktub. [Arabic]
- Shirazi, Ṣadr al-Dīn Muḥammad ibn Ibrāhīm (1989). *Al-Ḥikmah al-Muta'āliyyah fī al-Asfār al-Arba'ah al-'Aqliyyah*. Qom: Maktabat al-Mustafawi. [Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad Hossein (1995). *Nihāyat al-Ḥikmah*. Qom: Islamic Publishing Institute. [Arabic]

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال ششم، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴
صص ۱۶۷-۱۹۹

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله تشکیک وجود^۱

مهدی عباسزاده،^۲ زینب شکری^۳

چکیده

تشکیک وجود، در حکمت متعالیه ملاصدرا، با تکیه بر برخی مبانی فلسفی مانند اشتراک معنوی وجود، اصالت وجود و ... طرح و تبیین شده و غالباً به عنوان نوآوری وی شناخته می‌شود. اما خاستگاه این مسئله را باید در مباحث منطق، حکمت مشائی، اشراقی و نیز عرفان جست‌وجو کرد؛ زیرا تشکیک وجود صدرایی نتیجه گذر از تشکیک عامی مشائی، توسعه تشکیک نور سهروردی و طرح اختلاف و کثرت در حقیقت واحد و بسیط وجود در عرفان است. با توجه به مدعای ملاصدرا مبنی بر عدم تعارض بلکه مطابقت نظر گاهش در تشکیک وجود با دیدگاه ابن‌سینا، تعیین دقیق نسبت این دو دیدگاه ضروری به نظر می‌رسد. اما شارحان حکمت متعالیه در باب مسئله یاد شده اتفاق نظر نداشته، به گونه‌ای که برداشت آنان در دو قسم متعارض "عدم مطابقت" و "مطابقت" تشکیک وجود صدرایی و سینیوی، قابل

^۱ . مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۳/۱۸؛ تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۶/۲۵.

^۲ استاد گروه معرفت‌شناسی و علوم شناختی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
(dr.abbaszadeh@iict.ac.ir)

^۳ دانشجوی دوره دکتری حکمت متعالیه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

(zshokri724@gmail.com) (نویسنده مسئول).

دسته‌بندی است. هدف پژوهش حاضر، بررسی مسئله یاد شده در بیان شارحان حکمت متعالیه و ارزیابی ادله آنان با روش تحلیلی-عقلی است. مدعای پژوهش حاضر این است که نظرگاه ملاصدرا مطابقتی با دیدگاه ابن‌سینا -در اغلب آثارش- ندارد و تشکیک وجود سینی، عمدتاً صورتی خاص از تشکیک عامی است که با قول به تباین وجودات قابل جمع بوده و لذا بیشتر با مبانی فلسفه ابن‌سینا -نه ملاصدرا- سازگار به نظر می‌رسد. کلیدواژگان: تشکیک وجود، تشکیک عامی، تشکیک خاصی، ملاصدرا، ابن‌سینا.

۱. مقدمه

مبحث تشکیک در حقیقت وجود، به مثابه رکن و مبنایی مهم در حل غوامض و مسائل دشوار فلسفی، بر اساس مبانی حکمی خاص ملاصدرا، طرح و تبیین شده است. با وجود این، خاستگاه و ریشه بحث از تشکیک وجود در آرای حکمای پیشین، به‌ویژه ابن‌سینا و اتباع وی قابل‌ره‌گیری است؛ چنان‌که آنان، تشکیک را عمدتاً در موطن ذهن و در خصوص مفهوم وجود، به‌منزله لازم عام و مشترک حقایق وجودی متباین، جاری دانسته که به‌نحو تشکیکی (شدت و ضعف) بر مصادیق خود حمل می‌شود. سهروردی نیز ضمن نقد موضع مشائیان در این باب، با طرح تشکیک در ذات یا ماهیت کمیات و کیفیات متفاضل و همچنین با نظر داشت نور به‌مثابه حقیقتی بسیط، واحد و در عین حال مرتبه‌مند، اختلاف مراتب نور را در خود نور به کمال و نقص، شدت و ضعف و... دانسته و تشکیک را به حقیقت نور تسری داد. در این میان، ملاصدرا، ضمن طرد تحقق شدت و ضعف در امور عرضی (موضع مشائیان) و نیز نفی وقوع تشکیک در ماهیات (موضع اشراقیون)، با الهام از تشکیک نور سهروردی و نیز برداشتی از وحدت وجود ابن‌عربی، با تأکید بر اصالت و تحقق عینی وجود به‌عنوان حقیقتی واحد و بسیط، اختلاف موجودات و کثرات خارجی را در حقیقت وجود و به تشکیک (تقدم و تأخر، شدت و ضعف، کمال و نقص، فقر و غنا و...) دانست. از منظر او میان موجودات و کثرات، اعم از واجب و ممکن، تباینی وجود نداشته، بلکه جملگی

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۷۳

مراتب و درجات مختلف و متنوع یک حقیقت واحد یعنی وجودند. با این همه، ملاصدرا در آثار خود، در عین انتساب قول به تباین ذاتی وجودات به حکمای مشائی، بر قرابت و هم‌سنخی نظرگاه خود و دیدگاه مشائیان تأکید و تصریح نموده و این در حالی است که مسئله تباین ذاتی وجودات، در تقابل و تعارض با تشکیک خاصی وجود نزد ملاصدرا است. بنابراین، طرح پرسش از نسبت و رابطه تشکیک وجود صدرایی و سینیوی و آنچه در نظام‌های فکری پیش از ملاصدرا تحت عنوان مسئله تشکیک تبیین شده و نیز نحوه بازتاب این مسئله در اندیشه شارحان حکمت متعالیه، و همچنین ارزیابی ادله این مفسران، جهت تعیین موضع صحیح، ضروری و اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد.

پژوهش حاضر، با هدف بررسی نسبت تشکیک وجود سینیوی و صدرایی از منظر شارحان حکمت متعالیه، در وهله نخست، به طرح مختصات کلی مسئله تشکیک و بیان ماهیت و مبانی آن نزد مشائیان و ملاصدرا پرداخته؛ سپس ضمن بررسی دیدگاه مهم‌ترین شارحان حکمت متعالیه، باور آنان در این زمینه را ذیل دو دیدگاه کلی طبقه‌بندی کرده است. با توجه به عدم اتفاق نظر این شارحان، در خصوص توافق یا عدم توافق نظرگاه ملاصدرا با دیدگاه حکمای مشائی در مسئله تشکیک، ادله ارائه شده توسط شارحان، با تکیه بر شواهد و قرائن موجود در آثار حکمای مشائی و نیز ملاصدرا، بررسی و سنجش شده است.

تاکنون چند مقاله با محوریت مسئله تشکیک وجود انتشار یافته که در مباحث خود، عمدتاً به دیدگاه‌های مشائی، اشراقی و صدرائی پرداخته‌اند و گاه به اجمال و به نحو گذرا، به نسبت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی، اشاراتی داشته‌اند. از دیدگاه برخی از محققان، تشکیک وجود مطرح در فلسفه ابن‌سینا، تشکیک عامی و مفهومی بوده که هیچ قرابت و هم‌سنخی با تشکیک وجود صدرایی ندارد؛ نک: علوی (۱۳۹۱) «تشکیک وجود و قول به تباین در فلسفه ابن‌سینا»؛ و نیز سوزنچی (۱۳۸۴) «تاریخچه نظریه تشکیک وجود». در مقابل، تعدادی از پژوهشگران، با تکیه بر متون ملاصدرا و شواهد و قرائن موجود در کلام ابن‌سینا (به ویژه

رساله المباحثات وی)، قائل به عدم تعارض، قرابت بلکه مطابقت تشکیک وجود نزد این دو شده‌اند؛ نک: ایران‌دوست (۱۳۹۴) «شالوده تشکیک وجود در آرای ابن‌سینا با تأکید بر متن المباحثات»؛ فارسی‌نژاد و ارجمند (۱۳۹۸) «تطبیق نظریه اختلاف حقایق وجودی در حکمت مشاء با نظریه اتحاد حقیقت وجود و اختلاف مراتب آن در حکمت متعالیه»؛ و نیز احسن (۱۳۹۰) «تشکیک خاصی از منظر ابن‌سینا و شیخ اشراق».

با این وجود، تا آنجا که نگارندگان جست‌وجو کرده‌اند، پژوهشی مستقل ناظر به تبیین آراء شارحان حکمت متعالیه در باب نسبت تشکیک وجود صدرایی و سینوی و نیز سنجش ادله آنان وجود نداشته، لذا تحقیق حاضر می‌تواند تا حدی دارای نوآوری به شمار آید.

۲. چیستی و اقسام تشکیک

تشکیک که در لغت به معنای شک و تردید، به شک انداختن یا شک آوردن است؛ در اصطلاح منطق‌دانان، فلاسفه و اهل عرفان، واجد معنا و مختصات خاصی بوده و به گونه‌ای متفاوت طرح و تبیین شده است؛ چنان‌که نزد منطق‌دانان، تشکیک، ویژگی برخی الفاظ مفرد کلی است که حد اوسط و میانه‌ی واژگان متواطی و مشترک لفظی بوده و بر مصادیق متعدد خود، در معنایی واحد و در عین حال، به گونه‌ای متفاوت (دارای درجات و مراتب شدت و ضعف) صدق می‌کند (فارابی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۱۰۴؛ ابن‌سینا، ۱۴۰۵ الف، ج ۱، ۹-۱۷، همو، ۱۳۷۹، ص ۱۰). در مقابل، تشکیک فلسفی، نظر به امتناع وقوع شدت و ضعف در مفاهیم و معانی کلی، وقوع اختلاف (تقدم و تأخر، شدت و ضعف، کمال و نقص و ...) در حقیقت خارجی (فی‌المثل نور در حکمت اشراقی سهروردی و وجود در حکمت متعالیه ملاصدرا) است (ملاصدرا، ۱۳۶۰، ص ۱۳۵). تشکیک فلسفی به معنای صدرایی آن بدین معناست که حقیقت واحد، بسیط و خارجی، بالذات متشخص بوده و از آن جهت که واحد است، کثیر نیز هست، به گونه‌ای که دارای مراتب متعدد غیرمباین است. به این ترتیب، تشکیک فلسفی در تقابل با دیدگاه تباین ذاتی وجودات (منسوب به مشائیان) و نیز وحدت

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۷۵

وجود شخصی اهل عرفان قرار دارد (فیاضی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۸۵). نیز نزد برخی عرفا، حقیقت مشکک، صرفاً واجد یک فرد یا مصداق بوده و امور کثیر، شئون، عکوس یا اظلال این حقیقت واحدند (فیاض صابری، بی تا، ص ۱۱۶). با این همه، اندیشه تشکیک وجود، در وهله نخست، در حوزه مفاهیم و امور عرضی طرح و تبیین شد. این بحث، در خلال روندی تدریجی از قلمرو ذهن (مربوط به مفاهیم) و حوزه مقولات عشر ارسطویی، فراتر رفته و به حقیقت خارجی تسری یافت. بر این اساس، در هر نظام فکری، ماهیت و مختصات مسئله تشکیک، به گونه ای متفاوت طرح و تبیین شده است.

بنابر نکات پیشگفته، تشکیک به طور کلی به اقسام زیر تقسیم می شود:

۱. تشکیک عامی: اختلاف و کثرتی است که به موجب آن، امر واحد، واجد افراد متعددی است که در عین بهره مندی متفاوت از این حقیقت واحد، در امری غیر از این حقیقت واحد، با یکدیگر مشترک اند. به دیگر سخن، مابه الامتیازهای افراد، به حقیقت واحدی که این افراد در آن مشترک اند، بازگشتی ندارد. گفتنی است که این قسم از تشکیک، مراد و منظور منطق دانان از تشکیک بوده و منسوب به ابن سینا و تابعان او و وصف یا حکم مفهوم وجود است (فیاض صابری، بی تا، ص ۱۱۵).

۲. تشکیک خاصی: اختلاف و کثرتی است که در آن، منشاء اختلاف و اشتراک یکی و واحد است (ملاصدرا، بی تا، ص ۱۴۹). مبانی و ارکان این قسم تشکیک عبارت اند از: ۱. حقیقی بودن وحدت؛ ۲. حقیقی بودن کثرت؛ ۳. ظهور وحدت در کثرت؛ و ۴. بازگشت یا انطوای کثرت در وحدت (بازگشت مابه الامتیاز به مابه الاشتراک). این نحو از تشکیک، در راستای تقابل با قول به تباین ذاتی وجودات بوده و در فلسفه ملاصدرا، به مثابه ویژگی حقیقت وجود مطرح است (فیاضی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۸۵).

۳. تشکیک خاص الخاصی: بر اساس این سنخ از تشکیک، حقیقت مشکک، صرفاً واجد یک فرد یا مصداق بوده و امور کثیر (کثرات)، شئون، عکوس یا اظلال این حقیقت واحدند

(فیاض صابری، بی‌تا، ص ۱۱۶). اهل عرفان ضمن تأکید بر وحدت شخصی وجود و تصریح بر مجازی و موهوم نبودن کثرات (ابن عربی، بی‌تا، ص ۱۷۸)، کثرت و تشکیک را در مظاهر و شئون وجود دانسته، لذا به جانبداری از تشکیک خاص الخاصی پرداخته‌اند (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص ۱۱۵). از منظر آنان، وجود به اعتبار تجلی و تنزل در مراتب اکوان و ظهور در مظاهر امکانی و به سبب کثرت وسایطی که نتیجه تجلی متعدد وجود است، از مقام اطلاق ذاتی تنزل نموده و متصف به شدت و ضعف (تشکیک) می‌گردد (همان، ص ۱۹۴-۱۹۵). آشکار است در پژوهش حاضر با دو قسم نخست، به‌ویژه قسم دوم سروکار داریم و به قسم سوم نمی‌پردازیم.

۲،۱. تشکیک نزد حکمای مشائی

ارسطو نخستین فیلسوف مشائی است که در آثار خود، در خصوص مسئله تشکیک، به ویژه تشکیک در وجود، بسط سخن داده، آن‌گونه که در رسائل خویش، ضمن تمایز نهادن میان واژگان متواطی (هم‌معنا) و مشترک (چندمعنا)، الفاظ مشکک (ambiguous) را حد اوسط و میانه این دو دانسته است. اسکندر افروдіسی، در شرح عبارات ارسطو، تأکید می‌کند که واژگان مشکک تحت عنوان الفاظ مبهم نیز شناخته می‌شوند که به حسب تقدم و تأخر به اشیا نسبت داده می‌شوند. ارسطو همچنین در کتاب مابعدالطبیعه با اشاره به تعدد معانی و مدلول‌های واژه وجود (to on) به مثابه موضوع فلسفه، بر این باور است که این لفظ، نه به صورت مشترک و هم‌معنا یا متواطی، بلکه از جمله واژگانی است که بر وجه تشکیک، بر موجودات و مصادیق مختلف حمل شده، به گونه‌ای که مقدمتاً بر جواهر، سپس بر مقولات نه‌گانه عرضی، بار می‌شود (ولفسن، ۱۳۷۰، ص ۴۶۷-۴۷۰)؛ چه اینکه مصداق اتم موجود از منظر ارسطو، همانا جوهر است و وجود اولاً بر جوهر حمل می‌شود؛ زیرا اشیا یا جوهرند یا حالات آن (Aristotle, 2005, p. 79).

در میان اندیشمندان مسلمان، ابتدا فارابی (فارابی، ۱۹۷۰، ص ۱۱۶-۱۱۸) و سپس به‌طور ویژه

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری ۱۷۷

ابن سینا به مسئله تشکیک توجه نموده‌اند. ابن سینا ضمن انکار وقوع تشکیک در ذات یا ماهیت امور و تصریح بر انحصار تمایز در سه قسم (تمایز به تمام ذات، بعض ذات و عوارض و لوازم بیرون از ذات)،^۱ در راستای مواجهه با حقایق متفاضل (کیفیات و کمیات)، کثرت و تمایز این امور را به دیگر انحاء تمایز ارجاع داده است (ابن سینا، ۱۴۰۵ الف، ج ۱، صص ۱۳۴-۱۳۵، ۱۷۴، ۱۴۸-۱۴۲، ۲۳۰، ۷۶-۷۴). او در مسئله تشکیک وجود در برخی از آثار خود مانند الهیات شفا گاه مفهوم موجود را در معنایی تاحدی هم‌ارز با مقولات عشر ارسطویی مورد نظر قرار داده است. اما او گاه ضمن تقسیم وجود به جوهر و عرض و تصریح بر امتناع وقوع شدت و ضعف در وجود (به این دلیل که تمایز و اختلاف به شدت و ضعف، مستلزم تغایر نوعی است؛ حال آنکه اختلاف نوعی میان حقایق وجودی متصور نیست)، بر فوق مقوله بودن وجود (جنس نبودن وجود) تأکید کرده و بر این باور است که مفهوم وجود در معنایی واحد و در عین حال، به گونه‌ای مختلف (تقدم و تأخر، بی‌نیازی و نیازمندی، و وجوب و امکان) بر مصادیق متعدد خود حمل می‌شود (همو، ۱۳۷۶، صص ۴۶، ۷۱، ۲۷۹). همچنین ابن سینا در الاشارات و التنبیها، موجود را به واجب و ممکن تقسیم نموده و لذا موجود را در معنایی وسیع‌تر از آنچه نزد ارسطو (مقولات عشر) مطرح است، در نظر داشته است (همو، ۱۳۸۱، ص ۲۶۶). او واجب الوجود، به مثابه موجد و علت فاعلی ممکنات را انیت محض دانسته که وجودش عارض بر ماهیت وی نبوده، لذا موجود غیر ماهوی است. از طرف دیگر، موجود ممکن، موجود ماهوی است که وجودش عارض بر ذات یا ماهیت اوست^۲ (همان، ص ۲۶۶-۲۷۲). به تصریح نصیرالدین طوسی، مراد ابن سینا از «وجود» در

^۱ در ادامه، به مسئله انحاء تمایز نزد حکمای مشائی اشاره خواهیم کرد.

^۲ توجه داریم که در فلسفه ابن سینا، منظور از عروض وجود بر ماهیت، عرض باب ایساغوجی (کلیات خمس) - به معنای امر بیرون از ذات - است و در مقابل امر ذاتی قرار دارد، نه عرض باب مقولات عشر که

عبارت «فی الوجود و علله» مفهوم عرضی و کلی وجود است که یگانه وجه اشتراک و لازم عام موجود واجب و ممکن بوده (طوسی، ۱۴۰۴، ص ۱۸۹) و در معنایی واحد و در عین حال، به گونه‌ای مختلف و متفاوت یعنی به اولویت و عدم اولویت، تقدم و تأخر و شدت و ضعف بر مصادیق خود (ملزومات/حقایق وجودی بسیط متباین) صدق می‌کند (همو، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۵۷۱-۵۷۳).

با این حال، ابن‌سینا در المباحثات، با تأکید بر مبنای اشتراک معنوی وجود (میان واجب و ممکن)، اختلاف میان موجود واجب و ممکن را به نحو تشکیکی و به تأکد (شدت) و ضعف دانسته است. عین عبارت ابن‌سینا چنین است: «اما مسئله‌ای که درباره وجود، از تشکیک وجود، آشکار می‌گردد، این است که باید دانست که وجود در ذات خود به واسطه نوع، اختلاف نمی‌یابد؛ بلکه اگر اختلافی وجود داشته باشد، اختلاف به واسطه تأکد [شدت] و ضعف است» (همو، ۱۳۷۱، ص ۴۱). این عبارت، جزء معدود عباراتی از ابن‌سیناست که می‌تواند بر تشکیک حقیقت وجود (و نه فقط مفهوم آن) دلالت کند.

مجموعاً به نظر می‌رسد، اشتراک معنوی وجود و تمایز میان ماهیت و وجود را می‌بایست به عنوان ارکان و مبانی فلسفی تشکیک وجود سینی که صورتی از تشکیک عامی، موسوم به تشکیک عامی مابعدالطبیعی است، در نظر داشت؛ زیرا اگرچه تشکیک وجود سینی عمده‌تاً از دایره و محدوده مفهوم وجود فراتر نمی‌رود، اما نظر به اینکه وجود، نزد ابن‌سینا و پیروان وی، بر معنایی وسیع‌تر و فراتر از حوزه مقولات عشر ارسطویی، که در مباحث منطق مراد و منظور است، دلالت می‌کند، با تشکیک منطقی تفاوت دارد (علوی، ۱۳۹۱، ص ۲۵).

۲.۲. تشکیک نزد ملاصدرا

ملاصدرا ضمن نقد و رد آرای مشائیان درباره تشکیک در امور عرضی (موضع مشائیان) و

در مقابل جوهر قرار دارد؛ همچنین عروض وجود بر ماهیت، در مقام تحلیل ذهنی است، و نه به عنوان یک رخداد خارجی (نک: عباس‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۱۵-۱۱۶).

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری ۱۷۹

نیز طرد تشکیک در ماهیات و نیز تشکیک در نور (موضع اشراقیون)^۱ (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۲۱؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۱۳۵)، با تکیه بر مبنای اشتراک معنوی وجود (همان، ج ۱، ص ۳۵) و نیز اصالت وجود (همان، ص ۳۸، ۶۶، ۱۵۹؛ همو ۱۳۶۳، ص ۱۰-۱۸؛ همو، ۱۳۶۰، ص ۶)، تشکیک را در حقیقت وجود مطرح کرد. ملاصدرا بر خلاف اسلاف فکری خود، تمایز و کثرت موجودات را نه در مفاهیم -اعم از ذاتی و عرضی- و ماهیت، بلکه در وجود آنها جست‌وجو کرد. ملاصدرا بر این باور است که مفهوم عام وجود، به یک معنای واحد از جمله موجودات اعم از واجب و ممکن، انتزاع می‌شود. به نظر وی لازمه وحدت معنا (مشترک معنوی بودن مفهوم وجود)، وحدت حقیقتی است که از امور کثیر انتزاع می‌شود. نظر به بداهت وجود کثرت در جهان خارج و با نگاه به مبنای اصالت وجود، اثبات می‌شود که کثرت، در گُنه و حاق حقیقت واحد و بسیط وجود ریشه داشته و این همانا معنای تشکیک خاصی وجود است. به این ترتیب، تشکیک خاصی در جمله مراتب وجود (اعم از طولی و عرضی) است، نه صرفاً حقایق متفاضل یا اموری که به دلیل وجود رابطه علی و معلولی میان‌شان تقدم و تأخر، شدت و ضعف، کمال و نقص، غنا و فقر و ... مطرح است؛ زیرا معیار و ضابطه تحقق تمایز تشکیکی، نزد ملاصدرا صرفاً وحدت مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتیاز است (همو، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۴۳۱). اندیشمندان از این معیار تحت عنوان معیار عام تشکیک یاد کرده و بر آنند که وجود تفاضل و نیز رابطه علی، به ترتیب معیار خاص و اخص تشکیک است (همو، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۴۳۱-۴۳۲؛ عبودیت، ۱۳۹۸، ص ۲). به علاوه، ملاصدرا اگرچه در خصوص گستره و شمول معنای وجود با اسلاف مشائی خود متفق و هم‌رأی بوده، به گونه‌ای که وجود را به واجب و ممکن تقسیم کرده و تمایز و اختلاف واجب و ممکنات را تمایز تشکیکی دانسته است؛ اما با توجه به اینکه وجود نزد وی اصیل

^۱ ملاصدرا ادله سهروردی مبنی بر اثبات تشکیک در نور را قابل مناقشه دانسته و بر آن است که یگانه

طریق‌رهایی از این مناقشات، پذیرش وقوع تشکیک در «وجود» انوار است (سوزنجی، ۱۳۸۴، ص ۱۰۳).

بوده و ماهیت امری اعتباری است، برخلاف مشائیان، تمایز میان ماهیت و وجود، مبنا و ملاک تقسیم‌بندی او واقع نشده، بلکه تقسیم یاد شده در حقیقت وجود جاری است. حقیقت اصیل، عینی و خارجی وجود، در عین بساطت و وحدت (وحدت سنجی وجود)، شامل مرتبه وجود واجب به عنوان موجود کامل، مستقل و بی‌نیاز از غیر و موجود ممکن به مثابه وجود رابط و نیازمند به غیر (علت) است (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۵-۱۶). بنابراین، اشتراک معنوی وجود، اصالت وجود و تمایز میان حقیقت وجود و مفهوم آن را می‌بایست از جمله مبانی فلسفی تشکیک خاصی ملاصدرا دانست.

۳. نسبت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی نزد شارحان حکمت متعالیه

تبع در آثار شارحان حکمت متعالیه از عدم توافق آنان در خصوص نسبت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی حکایت دارد. عقیده این مفسران ذیل دو قسم متعارض: ۱. عدم مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی و ۲. قرابت، هم‌سنجی، بلکه مطابقت تشکیک وجود سینیوی و صدرایی، قابل طبقه‌بندی است.

۳،۱. عدم مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی

برخی از شارحان معاصر نظام فکری صدرایی، بر عدم مطابقت و اینهمانی تشکیک وجود صدرایی و سینیوی حکم کرده‌اند. چهار دلیل زیر، جهت اثبات مدعای فوق، از آثار آنان قابل استنباط است:

۳،۱،۱. استناد قول به تباین وجودات به حکمای مشائی و ناسازگاری این قول با تشکیک خاصی وجود

عده‌ای از شارحان معاصر حکمت متعالیه، علت و چرایی عدم مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی را صحت انتساب قول به تباین وجودات به حکمای مشائی دانسته و ضمن اشعار به ناسازگاری این قول با تشکیک خاصی وجود، عدم مطابقت تشکیک صدرایی و سینیوی را نتیجه گرفته‌اند (زنوزی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۷۹-۲۸۰). البته مشائینی نظیر ابن‌سینا،

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۸۱

در خلال متون و آثار خود، صراحتاً قول به تباین وجودات را مطرح نکرده و به اثبات آن نپرداخته‌اند (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص ۱۱۲).

منتقدان مشائی حکمت متعالیه که غالباً از شاگردان ملاصدرا بوده و در معاصرت او می‌زیسته‌اند، مانند ملارجعلی تبریزی و قاضی سعید قمی، ضمن نقد مبانی فلسفی ملاصدرا، وجود هرگونه سنخیت میان واجب و ممکن را انکار کرده و قول به تباین وجودات را پذیرفته‌اند. آنان در راستای اثبات مدعای خود، این عقیده را به مشائیان متقدم، یعنی صاحب اثولوجیا که آن زمان به غلط ارسطو دانسته می‌شد و نیز فارابی نسبت داده‌اند (تبریزی، ۱۳۸۱، ص ۵۱-۵۲؛ قمی، ۱۳۸۱، ص ۱۶۰ و ۲۳۶-۲۳۷). همچنین، ملاعبدالرزاق کاشانی، شاگرد ملاصدرا و منتقد مشائی فلسفه او، در شرح خود به عبارات تجرید خواجه طوسی، به اثبات این عقیده (تباین ذاتی وجودات) پرداخته است (لاهیجی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۸۴). باورمندان به صحت و درستی انتساب قول به تباین وجودات، به منظور اثبات مدعای خود، به چهار دلیل زیر استناد جسته‌اند:

اول، سازگاری این عقیده با ظاهر کلام مشائیان: رفیعی قزوینی ضمن اشعار به ناسازگاری پذیرش اصالت وجود در عین پای‌بندی به قول به تباین ذاتی وجودات، این قول را با مبنای اصالت ماهیت سازگار دانسته و بر توافق این قول با ظاهر کلام مشائیان به ویژه ابن‌سینا حکم کرده است؛ چه ابن‌سینا مرتبه وجود عقلی متحد با فرد مادی وجود را انکار کرده، همچنین بر این باور است که وجود، فاقد مرتبه مثالی است (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۳۲۷؛ رفیعی قزوینی، ۱۳۶۷، ص ۱۷۵).

آشتیانی نیز ضمن تأکید بر اینکه، قول به تباین ذاتی وجودات، نخست توسط ملاصدرا به مشائیان متقدمی نظیر ابن‌سینا نسبت داده شده (ملاصدرا، بی‌تا، ص ۱۹۴)، بر این باور است که اگرچه این قول، صراحتاً در کتب مشائیان متقدم، طرح و تبیین نشده، اما آثار و کلام آنان، خاصه ابن‌سینا، حاوی مطالب و مضامین فلسفی‌ای است که لازمه آنها، پذیرش قول به

تباین وجودات و انکار تشکیک خاصی توسط این حکماست (آشتیانی، ۱۳۷۸، ص ۳۱). به نظر آشتیانی، نفی مثل نوریه و مجردات برزخیه (مرتبه مثالی وجود) و نیز طرد امکان اشتداد در جوهر/حرکت جوهری و اتحاد عاقل و معقول توسط مشائانی نظیر ابن سینا (ابن سینا، ۱۴۰۵، ص ۲۱۳)، به نوعی بر بطلان تشکیک خاصی وجود نزد این حکما دلالت می‌کند (آشتیانی، ۱۳۷۸، ص ۴۰).

دوم، تصریح حکمای مشائی به تحقق عینی کثرت (حقایق وجودی مختلف) و تأکید بر بساطت وجود: از منظر علامه طباطبائی و نیز مصباح یزدی، مشائیان قائل به تباین به تمام ذات حقایق وجودی‌اند. این دو ضمن تصریح بر بطلان این قول، توضیح می‌دهند که مشائیان، اختلاف آثار حقایق موجود در جهان خارج را دلیل و شاهدهی به نفع دیدگاه خود دانسته‌اند. به علاوه، از منظر مشائیان وجود بسیط است؛ بنابراین، اختلاف میان امور متکثر، اختلاف یا تباین به تمام ذات خواهد بود. بر این اساس، حمل مفهوم وجود بر حقایق مختلف الذات، حمل مفهومی عارضی و خارج از ذات (لازم ذات) بر مصادیق متعدد و متکثر است (طباطبائی، بی‌تا، ص ۱۴-۱۶؛ همو، ۱۴۱۶، ص ۱۸؛ مصباح یزدی، ۱۳۶۶، ص ۳۳۹-۳۴۰؛ همو، ۱۴۰۵، ص ۴۵)؛ به این ترتیب، نزد مشائیان، نه وجود شخص واحد است، نه موجود (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۱۵۷).

سوم، لازمه انکار وقوع تشکیک در ذات یا ماهیت، پذیرش قول به تباین وجودات است: حسن‌زاده آملی، ضمن تردید در صحت انتساب قول به تباین وجودات به ابن سینا،^۱ این عقیده را به مشائیان متأخر، خاصه نصیرالدین طوسی و لاهیجی (نک: طوسی، ۱۴۰۴، ص ۱۱۰؛ لاهیجی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۲۸۲-۲۸۴) - منتسب دانسته و علت این امر را اجتناب و پرهیز مشائیان از پذیرش

^۱ حسن‌زاده آملی در شرح خود بر اسفار اربعه ملاصدرا، با تمسک به برخی از عبارات ابن سینا، حقایق متباینه را به حقایق متخالفه تأویل کرده و قول به تباین وجودات را از وی سلب نموده است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۴۷). در ادامه، به این مهم اشاره خواهد شد.

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۸۳

وقوع تشکیک در ذات یا ماهیت دانسته است (حسن زاده آملی، ۱۳۸۷، ص ۴۴؛ همو، ۱۳۶۹، ج ۲، پاورقی ص ۱۱۰). به باور او، تشکیک مطرح نزد این حکما، تشکیک عامی بوده که بازگشت آن به تواطؤ است؛ زیرا در این تشکیک، اختلاف و تفاوت نه از ناحیه ذات، بلکه به موجب زوائد و امور خارج از ذات (عرضی) است. (عدم بازگشت مابه‌الاختلاف به مابه‌الاشتراک، به مثابه شرط مهم تحقق تشکیک خاصی وجود)، آن گونه که مفهوم عام و کلی وجود نیز، لازم واحد و مشترک حقایق بسیط و متباین به تمام ذات (ملزومات متباین) بوده که به نحو تشکیکی بر مصادیق خود حمل می‌شود (همان، ص ۴۹-۴۷). به بیان دیگر، نظر به تباین ذاتی وجودات و لذا عدم تحقق عینی وحدت، تشکیک نه در موجودات خارجی، بلکه در صدق مفهوم عام وجود بر حقایق وجودی جاری است (همو، ۱۳۹۸، ج ۱ ۲۴۴-۲۴۵). بنابراین، تصویر مشائیان متأخر از مسئله تشکیک از اساس با ماهیت و مختصات آن نزد ملاصدرا که به تشکیک در حقیقت واحد ذو مراتب باور دارد، متفاوت است (همو، ۱۳۶۲، ص ۶۱؛ همو، ۱۳۹۴، ص ۱۳۵).

چهارم، لزوم پذیرش تباین بالذات وجودات، به منظور اولویت یافتن (یا تقدم) علت نسبت به معلول و اجتناب از وقوع ترجیح بلامرجح در علیت وجود برای وجود: حسن زاده آملی بر این عقیده است که مشائیان متأخر، به رغم پذیرش مبنای اصالت وجود، وجودات را حقایق متباینه دانسته‌اند؛ چه به باور آنان «اگر وجودات حقایق متباینه نباشند و حقیقت وجود هم یک حقیقت باشد، قهراً وجودی که به عنوان علت است نسبت به وجودی که معلول است، اولی (یا متقدم) نخواهد بود، پس در علیت وجود برای وجود ترجیح بدون مرجح لازم می‌آید و لذا واجب می‌آید که وجودات، حقایق متباینه باشند» (حسن زاده آملی، ۱۳۶۲، ص ۵۲؛ همو، ۱۳۸۷، ص ۴۴). آشتیانی نیز در راستای تبیین دیدگاه مشائیان، تأکید می‌کند که به نظر آنان، لازمه پذیرش وحدت سنخی وجودات، انکار رابطه علی و معلولی است؛ از این رو، این حقایق مباین و متکثر، صرفاً در معانی کلی و انتزاعی همچون مفهوم عام وجود، وحدت، جوهریت، عرضیت و ... متفق بوده، چنان که مفاهیم عرضی، به نحو تشکیکی بر ذوات مختلف و متباین،

حمل می‌گردند. او در راستای نقد و رد سخن این حکما، عقیده آنان (تباین به تمام ذات حقایق وجودی) را عبارت اُخرای قول به بیونت عزلی وجودات دانسته و بر آن است که انکار وحدت سنخی وجود و نیز تشکیک خاصی بعینه انکار امکان تحقق رابطه علی و معلولی است؛ چه نظر به امتناع صدور و ایجاد امر مباین به مثابه معلول، از ناحیه امر مباین دیگر به عنوان علت، جنبه و حیثیت معلولیت در هیچ موجودی تحقق نخواهد یافت (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص ۱۱۵-۱۱۶).

۳,۱,۲. ناتمام بودن مؤلفه‌های (شروط) تشکیک خاصی وجود نزد ابن سینا

فیاض صابری تشکیک مطرح نزد حکمای مشاء را تشکیک عامی دانسته است؛ چراکه به باور او، متفکران مشائی به تباین ذاتی وجودات باور داشته، لذا مؤلفه‌های (شروط و) تشکیک خاصی یا مراتبی، در منظومه فکری آنان تمام نیست. به دیگر سخن، مشائیان، وجود حقایق متکثر متفاضل را انکار نکرده، لیکن مرجع این امور متکثر را مفاهیم عرضی انتزاعی و نه وجود به مثابه ذات، گوهر و بنیاد آنها دانسته‌اند. بنابراین، در نظرگاه آنان، اگرچه معیار یا شرط وحدت در کثرت جاری شده است، لیکن مؤلفه کثرت در وحدت یا بازگشت مابه-الامتیاز به مابه‌الاختلاف، حاصل نشده است (فیاض صابری، بی‌تا، ص ۱۱۵-۱۲۱).

۳,۱,۳. عدم طرح مبانی و ارکان تشکیک خاصی وجود در نظام فلسفی ابن سینا

مطهری، صحت و درستی انتساب قول به تباین وجودات به حکمای مشائی را انکار کرده است؛ زیرا اولاً این عقیده، از اساس باطل بوده و با مبنای فکری ابن سینا یعنی پذیرش اشتراک معنوی وجود توسط او، در تضاد و تقابل است. ثانیاً این مسئله، به وجه و صورتی که امروزه مطرح است، برای آنان (مشائیان) مطرح نبوده، بلکه با ظهور و بسط آرای عرفا، به شکل امروزی خود، مطرح گردیده است (مطهری، ۱۴۰۰، ج ۳، ص ۶۱). با این همه، مطهری بر این باور است که ارکان و مبانی تشکیک خاصی وجود (اصالت وجود، تمایز میان مفهوم و حقیقت وجود) نزد حکمای مشاء مطرح نبوده؛ لذا آنچه از معنای کثرت تشکیکی وجود، در فلسفه آنان مطرح است، همانا تشکیک عامی است (همو، ۱۳۷۶، ج ۹،

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۸۵

ص ۲۱۳-۲۱۴). به نظر مطهری، مسئله وحدت و کثرت حقیقت وجود، تا پیش از ظهور و بسط عقاید ملاصدرا، نزد فلاسفه سلف اساساً مطرح نبوده و آنچه از مسئله وحدت و اشتراک معنوی وجود در آثار اندیشمندانی چون ارسطو، فارابی، ابن سینا و ... طرح و تبیین شده، صرفاً مربوط به حوزه الفاظ و مفاهیم است. از منظر وی، اندیشمندانی همچون ابن سینا، ضمن تشخیص و تمیز دو حیثیت وجود و ماهیت در اشیاء جهان و التفات به لزوم حقیقی بودن یکی از دو حیثیت یاد شده، قائل به وحدت حقیقت بوده و بر حقیقی بودن وجود تأکید و تصریح کرده‌اند (همان). به باور مطهری، قول به وحدت حقیقت، اولاً به معنای مطرح بودن اصالت وجود نزد این اندیشمندان نبوده (همان، ج ۱۳، ص ۲۵۵-۲۵۷)؛ ثانیاً رأی آنان (وحدت حقیقت) با وحدت وجود مطرح نزد اهل عرفان که ملاصدرا سیما و صورتی فلسفی به آن بخشیده و در قالب مبنایی حکمی و فلسفی در پرتو برهان از آن جانب - داری کرده، از اساس متفاوت است. در نتیجه، آنچه از بحث کثرت و اختلاف، مطمح نظر حکمای مشاء واقع شده، تمایز و کثرت ناشی از ماهیت است (همان، ج ۹، ص ۱۸۹-۲۰۸).

۳، ۱، ۴. تأکید مشائیان بر انحصار تمایز در سه قسم

جوادی آملی بر این باور است که مسئله تشکیک در حقیقت وجود، در حکمت مشاء، نظر به تأکید مشائیان (به ویژه مشائیان متأخر)^۱ بر انحصار تمایز در انحاء سه گانه، اساساً مطرح نبوده است؛ توضیح اینکه، به نظر حکمای مشاء، تمایز میان دو شیء از سه حالت خارج نیست: ۱. تمایز به تمام ذات: در این سنخ از تمایز، هیچ وجه اشتراکی میان دو امر متمایز متصور نیست (مانند تمایز دو ماهیت متباین که هر یک ذیل مقوله‌ای خاص - اعم از جوهر

^۱ جوادی آملی، هم‌راستا با نظرگاه حسن‌زاده آملی، در شرح خود بر عبارات اسفار، تباین وجودات را که در تقابل با قول به تشکیک خاصی وجود است، به تعدد وجودات تعبیر و تفسیر نموده و بر آن است که برخی از عبارات ابن سینا مشعر به تشکیک وجود است (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۵ (۱)، ص ۵۴۳؛ همان، ج ۱، ص ۳۵۱). در ادامه پژوهش حاضر به این مسئله خواهیم پرداخت.

و عرض - مندرج است). ۲. تمایز به جزء ذات: به موجب این نحو از تمایز، دو امر متمایز، در امری ذاتی (جنس) اشتراک و اتفاق داشته و در عین حال در جزء دیگر ذات (فصل)، از یکدیگر متمایزند. ۳. تمایز به امری بیرون از ذات: در این حالت نیز، امور متمایز در اصل یا گوهر ذات (نوع) اشتراک داشته و در عوارض (مصنف یا مشخص) اختلاف دارند (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۷۷-۴۸۰).

حکمای مشاء با تأکید بر انحصار تمایز در سه قسم و اذعان به امتناع وقوع تشکیک (شدت و ضعف، تقدم و تأخر و ...) در ذات یا ماهیت امور، اختلاف کیفیات متفاضل (مثلاً سفیدی شدید و ضعیف) را ناشی از اختلاف فصول آنها دانسته‌اند. به علاوه، به نظر آنان، وجود زیادت و نقصان در کمیات نیز ناشی از اختلاف کمیات در امری عرضی و بیرون از ذات است. در خصوص وجود نیز، مشائیان معتقدند که مفهوم عام و عرضی وجود، در معنایی واحد و در عین حال به طور مختلف (اولویت و عدم اولویت، تقدم و تأخر، و شدت و ضعف) به مقولات جوهر و عرض و نیز حقایق خارجی (اعم از واجب و ممکن) صدق می‌کند. به باور جوادی آملی، تشکیک مطرح نزد مشائیان، همانا تشکیک عامی است که به معنای تردید و ابهام بوده و بازگشت آن به تواطؤ است (همان، ص ۴۷۷-۴۸۶).

۳,۲. مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینی

برخی دیگر از شارحان حکمت متعالیه، بر سازگاری بلکه مطابقت تشکیک وجود صدرایی و حکمای مشائی، به ویژه ابن سینا، حکم کرده و در راستای تبیین این حکم کوشیده‌اند. چهار دلیل زیر، در راستای اثبات مدعای یادشده از آثار و کلام آنان، قابل استنباط است:

۳,۲,۱. عدم صحت انتساب قول به تباین وجودات به حکمای مشاء

عده‌ای از شارحان حکمت متعالیه در خصوص صحت و درستی این قول به مشائیان، خاصه ابن سینا تردید کرده‌اند؛ به دو دلیل:

- قول به تباین وجودات، باطل و سخیف است: حکیم سبزواری به رغم اینکه در بخش حکمت منظومه، صراحتاً قول به تباین وجودات را به اندیشمندان مشائی نسبت داده

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری ۱۸۷

(سبزواری، ۱۳۶۳، ص ۱۰۴)؛ در حاشیه خود به شواهد الربویه ملاصدرا، ضمن باطل و سخیف دانستن این عقیده، در صحت و درستی این انتساب به مشائیان تردید کرده و در راستای اثبات مدعای خود به عبارات ابن سینا در الهیات شفا و المباحثات و همچنین قول ارسطو استناد جسته است (همو، ۱۳۹۴، ص ۴۴۸-۴۴۹). به نظر سبزواری، ابن سینا در دو اثر یاد شده، اولاً اختلاف وجودات را از ناحیه ماهیات دانسته و ثانیاً تحقق شدت و ضعف در وجود را ممکن دانسته است (ابن سینا، ۱۳۷۱، ص ۴۱). به علاوه، او بر این باور است که لازمه پذیرش قول به تباین وجودات، این است که علت نمی تواند حد تام معلول باشد. وی با اشعار به نادرستی عقیده تباین بالذات وجودات و بطلان ملازمه یاد شده، به قول ارسطو مبنی بر اینکه در بسیاری از اشیا «ما هو» نمی تواند «لم هو» باشد، اشاره کرده و این مطلب را به او ارجاع می دهد. بر این اساس، سبزواری آشکارا قول به تباین وجودات را از مشائیان به ویژه ارسطو و ابن سینا نفی کرده است (سبزواری، ۱۳۹۴، ص ۴۴۸-۴۴۹).

- کلام ابن سینا به ویژه در المباحثات، از عدم صحت انتساب این قول به ابن سینا حکایت می کند: حسن زاده آملی (همان طور که پیش تر نیز اشاره شد)، قول به تباین وجودات را که در تقابل با کثرت و تمایز تشکیکی است، صرفاً به مشائیان متأخر منسوب دانسته و ضمن التفات به کلام ابن سینا در التعليقات و المباحثات و تبیین و تأویل تباین به تغایر و تعدد^۱ و با توجه به مدعای ملاصدرا مبنی بر سنخیت رأی او و مشائیان،^۲ بر این باور است که میان

^۱ حسن زاده آملی تأکید می کند که در آثار حکما، گاه کلمه تغایر به جای تباین به کار رفته، چنان که گویی این دو واژه بر معنایی واحد دلالت می کنند. لذا از منظر وی، می توان متباینه را به متغایره تبدیل کرد و از این طریق، میان آرای مشائیان و ملاصدرا توافق و سازگاری ایجاد کرد (حسن زاده آملی، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۴۷).

^۲ ملاصدرا ضمن اسناد قول به تباین وجودات به اتباع معلم اول/مشائیان، در مواضع متعددی با تکیه بر عبارات ابن سینا در المباحثات در خصوص عدم تباین و تخالف نوعی وجودات و ارجاع آن به ماهیات

تشکیک خاصی صدرایی و عقیده ابن‌سینا مبیانت و تناقضی وجود ندارد. در واقع، ابن‌سینا در المباحثات، اختلاف نوعی موجودات را ناشی از ماهیت (و نه وجود) آنان دانسته است. از منظر او، اختلاف موجودات در وجود، به تأکید و ضعف بوده و اختلاف نوعی، ناشی از ماهیت آنهاست (ابن‌سینا، ۱۳۷۱، ص ۴۱).

حسن‌زاده آملی، بر آن است که تأمل در عبارات ابن‌سینا، حاکی از آن است که حقایق متباینه/تباین، مربوط به ماهیات اشیاست، نه وجود آنها (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۹، ج ۲، پاورقی ص ۱۱۰). به علاوه، جمله حکما در خصوص تباین و تغایر ماهیات، متفق و هم‌رأی‌اند. بنابراین، اختلاف نوعی میان وجودات متصور نبوده و کثرت، امتیاز و تخصص حقایق وجودی بسیط، برخاسته از خود وجود و به شدت و ضعف، تقدم و تأخر بوده و این همان تشکیک خاصی وجود است. از این رو، چنان‌که ملاصدرا نیز اشاره کرده، در بررسی دقیق، تفاوتی میان رأی او و ابن‌سینا به چشم نمی‌خورد (همو، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۳۳۳-۳۳۴). شایان ذکر است، جوادی آملی نیز بر این باور است که سخن ابن‌سینا در المباحثات، مشعر به تشکیک خاصی وجود بوده و مبانی مطرح در این اثر، تقریباً بر اساس تشکیک خاصی وجود تنظیم شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۰-۳۵۱).

۳،۲،۲. انکار وقوع تشکیک در ماهیت توسط حکمای مشا و پذیرش تشکیک در وجود
سبزواری در حاشیه بر عبارات جلد اول اسفار، در راستای ایجاد سازگاری میان قول حکمای سلف، خاصه منکران تشکیک خاصی یعنی حکمای مشائی-اعم از متأخرین و متقدمین- با مبنای ملاصدرا یعنی وقوع تشکیک در حقیقت وجود، کوشیده است. حکیم سبزواری با اشاره به این‌که، افراد یا مراتب مختلف وجود، در حقیقت وجود اشتراک داشته و در عین بساطت، در همین حقیقت واحد یعنی وجود، اختلاف داشته و از یکدیگر ممتاز و متمایزند،

متحد با وجود، میان قول خود و دیدگاه مشائیان (تباین بالذات وجودات) جمع کرده و به سازگاری و مطابقت میان دو عقیده تصریح و تأکید می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۳۶؛ همو، بی‌تا، ص ۱۹۴).

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینیوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۸۹

قول حکمای مشائی و ملاصدرا را قابل جمع دانسته است. سبزواری مراد و مقصود مشائیان از وقوع تشکیک در امر عرضی را همان تحقق تشکیک در وجود (قول ملاصدرا) دانسته و بر آن است که مشائیان، از آنجا که به امتناع حدوث تمایز تشکیکی در ذوات و اعراض واقف گشتند، به امکان بروز تشکیک در امر عرضی (امری بیرون از ذات) که همان وجود است، حکم کرده‌اند (سبزواری، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۳۳-۴۳۴).

۳،۲،۳. اشاره ابن سینا به انحاء سه گانه عقل

ابن سینا در التعلیقات، ذیل بحث اعتبارات عقول، به انحاء سه گانه عقل اشاره کرده، چنانکه عقل بالقوه (قابل محض) را مرتبه نازله عقل، عقل فعال (فاعل محض) را درجه عالی عقل، و عقل متوسط (از جهتی فاعل و از جهت دیگر قابل) را حد اوسط و میانه دو مرتبه یاد شده به شمار آورده است (ابن سینا، ۱۴۰۴، ص ۲۷-۲۸). ابراهیمی دینانی در شرح کلام ابن سینا، تأکید می‌کند که وی، بحث از وجود فاعل و قابل محض و نیز حدی میانه این دو را در حوزه ادراک/علم (مراتب عقل) مطرح ساخته است. او با اشاره به مسئله مساوقت وجود و ادراک در منظومه فکری ملاصدرا، بر این عقیده است که کلام ابن سینا درباره هستی نیز صادق بوده و این همان معنای تشکیک در وجود است؛ چه اینکه «هستی‌ای که دو حاشیه دارد (فاعل محض و قابل محض) و اموری متوسط بین این دو دارد، مشکک است. ابن سینا نامی از تشکیک نبرده، اما آن را بیان کرده است» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۹، ص ۱۴۴-۱۴۵).

۳،۲،۴. طرح مبانی اصالت و تشکیک وجود توسط ابن سینا

ابراهیمی دینانی در شرح المشاعر ملاصدرا ضمن منتسب دانستن قول به تباین وجودات به حکیمان مشائی، عقیده آنان را مورد نقد قرار داده است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۹). با این همه، از منظر وی برخی از عبارات ابن سینا در التعلیقات، حاکی از آن است که مبانی اصالت وجود و تشکیک وجود، مورد پذیرش وی واقع شده است. از این رو، ابراهیمی دینانی با تأکید بر اینکه ابن سینا به پذیرش قول به تباین وجودات متهم شده (همان، ص

(۲۶۴)، بر این باور است که ملاصدرا در بحث از اصالت و تشکیک وجود، تابع ابن‌سینا بوده است (همو، ۱۳۹۹، ص ۲۴۸).

ابن‌سینا در التعلیقات، حمل جنس بر انواع را علی‌السویه و به‌نحو یکسان دانسته است. به عبارت دیگر، انواع از آن جهت که انواع هستند، بر یکدیگر برتری (تقدم و تأخر) ندارند. جواهر و اعراض نیز نظر به ماهیت جوهری و عرضی‌شان، تقدم و برتری میان‌شان متصور نیست. در این میان، ابن‌سینا ضمن اشعار به نابرابری انواع و نیز جواهر و اعراض، تقدم و تأخر این امور را به وجودشان ارجاع و اسناد داده است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۵). از منظر ابراهیمی دینانی، تقدم جوهر بر عرض، نوعی از تشکیک بوده و نظر به اینکه این تقدم و تأخر از منظر ابن‌سینا ناظر به وجود جواهر و اعراض است، نتیجه می‌شود که او تشکیک وجود را پذیرفته است (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۹، ص ۲۴۸). ابراهیمی دینانی همچنین با اشاره به سخن ابن‌سینا مبنی بر اینکه «چیزی که بر چیز دیگر در یک معنایی تقدم دارد، یا بر آن چیز بعینه متقدم می‌باشد، مانند تقدم جوهر بر عرض در وجود...» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۵)، عبارت ابن‌سینا را با مبنای او (نفی وقوع تشکیک در ذات) ناسازگار دانسته است؛ زیرا ابن‌سینا در عبارت یادشده از طرفی به طرح مسئله نسبت جوهر به عرض پرداخته و از طرف دیگر تقدم جوهر بر عرض را در همان معنا و نه در امری بیرون از آن دانسته است. به باور ابراهیمی دینانی، سخن ابن‌سینا حاکی از اصیل بودن وجود نزد اوست (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۹، ص ۲۴۷-۲۴۸) که مبنایی برای قول به تشکیک وجود است.

ابن‌سینا با اشاره به نیازمندی جسم به هیولا (ماده) و صورت جهت تحقق، به علیت این دو جوهر نسبت به جسم اشاره کرده است؛ با وجود این به نظر وی، ماده و صورت در اعطای ماهیت جوهری به جسم مداخلیت نداشته، بلکه عامل تحقق یا وجود آن به‌شمار می‌آیند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴، ص ۳۵). بر این اساس، ماهیت نمی‌تواند علت ماهیت دیگر باشد. به نظر ابراهیمی دینانی، قول ابن‌سینا در این خصوص، شاهد و نشانه‌ای است که از اصیل بودن

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۹۱

وجود نزد او حکایت می‌کند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۹۹، ص ۲۴۹) که رکنی برای باور به تشکیک وجود است.

۴. بحث و بررسی

به باور ما، از میان دو دیدگاه مطرح یعنی "عدم مطابقت" و "مطابقت" تشکیک وجود در فلسفه ملاصدرا و ابن‌سینا، دیدگاه نخست (عدم مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینوی)، قریب به صواب به نظر می‌رسد؛ به پنج دلیل:

۴,۱. درستی فرض صحت انتساب قول به تباین وجودات به ابن‌سینا

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، حسن‌زاده آملی و جوادی آملی ضمن تفسیر و تأویل تباین در برخی از آثار ابن‌سینا به تعدد و تغایر، در صحت و درستی انتساب قول به تباین وجودات به او، تردید و تشکیک نموده‌اند. اما کلام ابن‌سینا در برخی دیگر از آثارِ مهمش به نحوی بر صحت انتساب قول به تباین وجودات (که در تقابل با مسئله تشکیک وجود است) به وی دلالت می‌کند. برای نمونه، او در الهیات شفا تأکید می‌کند که علت فاعلی، معلولی مباین با ذات خود را افاضه و ایجاد می‌کند (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۲۵۷). بر این اساس، ممکنات به مثابه معالیل حق تعالی، نظر به بساطت وجود و بطلان فرض خلیط داخلی و ضمیم خارجی برای آن، با ذات حق تعالی تباین به تمام ذات (نوع یا سنخ نخست از انحاء سه‌گانه تمایز) داشته و به تصریح نصیرالدین طوسی، واجب و ممکن صرفاً در مفهوم عام و کلی وجود با یکدیگر اتفاق و اشتراک دارند (طوسی، ۱۴۰۴، ص ۱۸۹).

۴,۲. قابل مناقشه بودن اشعار عبارات ابن‌سینا به تشکیک خاصی وجود

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، به نظر حسن‌زاده آملی و جوادی آملی، ابن‌سینا به ویژه در المباحثات امتیاز وجودات را نه به ماهیات متباین متحد با وجودات، بلکه به تأکد و ضعف در وجود دانسته، لذا کلام وی مشعر به تشکیک خاصی وجود است. در مقابل شاید بتوان گفت، فارغ از اینکه از اغلب آثار ابن‌سینا نمی‌توان چنین برداشتی داشت و نیز اینکه مبانی

ملاصدرا و ابن‌سینا در مسئله تشکیک وجود متفاوت‌اند، همانطور که مصباح یزدی هم اشاره می‌کند، ابن‌سینا دست‌کم اختلاف و تمایز موجوداتِ هم‌عرض (مثلاً انسان و فرس) را به شدت و ضعف نمی‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، جزء اول، ص ۱۷۷)؛ و این در حالی است که در نظام حکمت متعالیه صدرایی، نظر به مبنای اصالت وجود و نیز با توجه به اینکه معیار و ضابطه تحقق تمایز و کثرت تشکیکی، صرفاً وحدت مابه‌الاشتراک و مابه‌الامتیاز است (نه تفاضل و رابطه علی و معلولی)، کثرت و اختلافِ جمیع موجودات -اعم از سلسله طولی و عرضی وجودات- از مجرای اختلاف و کثرت تشکیکی تبیین می‌شود.

۴,۳. عدم تطابق تشکیک در امر عرضی (وجود) نزد ابن‌سینا با تشکیک وجود صدرائی

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، سبزواری مراد و مقصود مشائیان از وقوع تشکیک در امر عرضی را همان تحقق تشکیک در وجود (قول ملاصدرا) دانسته و بر آن است که مشائیان، از آنجا که به امتناع حدوث تمایز تشکیکی در ذوات و اعراض واقف گشتند، به امکان بروز تشکیک در امر عرضی (بیرون از ذات) که همان وجود است، حکم کرده‌اند. در مقابل می‌توان گفت، مراد حکمای مشائی از تشکیک وجود (تشکیک در امور عرضی)، عمدتاً مفهوم عام و کلی وجود بوده که لازم عام و مشترک میان همه حقایق وجودی است (ابن‌سینا، ۱۳۷۶، ص ۴۶)، نه حقیقت وجود که مراد و منظور ملاصدراست (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۱۷-۲۱). ضمناً همانطور که جوادی آملی متذکر شده، لازمه سخن سبزواری این است که مفاهیم عرضی، به هنگام تحلیل عقلی به دو امر (ذات و مبدأ اتصاف) بازگشت نمایند. به عبارت دیگر، پذیرش قول سبزواری مبنی بر سازگاری تشکیک وجود مشائی و صدرایی، مستلزم این است که مفاهیم عرضی (در اینجا: وجود)، مرکب از ذات و مبدأ اتصاف بوده و ذات در آنها مأخوذ باشد؛ حال آن‌که چنین نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۲، بخش پنجم از جلد اول، ص ۵۷۷-۵۷۸).

۴,۴. عدم تحقق شمول و سریانی خارجی وجود نزد ابن سینا، به مثابه ضابطه و

شرط تشکیک در حقیقت وجود

در حکمت مشائی، حقایق وجودی متباین، صرفاً در امری عرضی و بیرون از ذات خود یعنی در مفهوم عام و بدیهی وجود، با یکدیگر اشتراک دارند که آسیبی به بساطت حقیقت وجود وارد نمی‌کند؛ از این رو، صرفاً مفهوم وجود بر امور متباین بر وجه تشکیک (تقدم و تأخر، شدت و ضعف و ...) حمل می‌شود. شمول وجود بر حقایق متباینه نزد حکمای مشاء، با آنچه تحت عنوان شمول وجود بر هیاکل ماهیات و جمیع مراتب وجود در نظام حکمی ملاصدرا مطرح است، از اساس متفاوت است؛ چه اولی، از سنخ شمول مفهومی و به معنای صدق مفهوم عرضی وجود بر مصادیق متعدد بوده، حال آنکه دومی، شمول و سریانی خارجی وجود است (آشتیانی، ۱۳۷۶، صص ۲۶، ۷۲-۷۶).

۴,۵. عدم استنتاج مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینیوی، به صرف تردید در

صحت انتساب تباین وجودات به ابن سینا

همان گونه که پیش تر اشاره شد، ابراهیمی دینانی با تأکید بر اینکه ابن سینا به پذیرش قول به تباین وجودات متهم شده، استدلال می‌کند که ملاصدرا در بحث از اصالت و تشکیک وجود، تابع ابن سینا بوده است. در مقابل شاید بتوان گفت، مبانی تشکیک وجود سینیوی و صدرایی متفاوت اند، به گونه‌ای که بر اساس مبانی فلسفی ابن سینا، تشکیک وجود عمدتاً با تشکیک عامی (نه خاصی) قابل تطبیق بوده که با قول به تباین وجودات و نیز با مبانی مشائیان سازگار و قابل جمع است. ابن سینا و ملاصدرا به رغم توافق در مسئله اشتراک معنوی وجود و نیز امتناع وقوع تشکیک و تفاضل در ماهیت، در دیگر مبانی تشکیک وجود، متفق و هم‌رأی نیستند. تشکیک وجود صدرایی نتیجه طرح اصالت وجود و تأکید بر تمایز مفهوم وجود از حقیقت وجود بوده که چندان مورد تصریح سلف مشائی او واقع نشده است. از این رو، فلسفه ابن سینا را نهایتاً باید فلسفه‌ای موجودمحور و نه وجودمحور دانست (مطهری، ج ۱۳، ص ۲۵۵-۲۵۷). اما ملاصدرا، در مواجهه با قول به تباین وجودات (منسوب به مشائیان)،

با الهام از وجود منبسط یا نفسِ رحمانی (به منزله نخستین تجلی حقیقت واحد وجود) نزد عرفا، ضمن تبیین وحدت خارجی و سریانِ وجود (وحدت در عین کثرت و کثرت در عین وحدت)، به تمایز تشکیکی مراتب وجود تصریح کرده است؛ لذا از منظر او، هم وحدت و هم کثرت، هر دو بهره‌ای از حقیقت و واقعیت برده‌اند (ملاصدرا، ۱۳۶۳، ص ۸؛ اعلایی بنابی، ۱۳۹۶، ص ۱۵۵-۱۵۷). به این ترتیب، طرح دقیق مسئله تشکیک خاصی وجود، به عنوان مبنایی فلسفی جهت تبیین کثرات، تا پیش از ظهور و بسط آرای عرفا و نیز سهروردی امکان‌پذیر نبوده؛ خاصه آنکه تشکیک وجود صدرایی، به نوعی امتداد و بسط تشکیک نور مطرح نزد سهروردی (نک: سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۱۲۱-۱۱۹) است.

۵. نتیجه‌گیری

مفسران و شارحان حکمت متعالیه، اتفاق‌نظری در باب نسبت تشکیک وجود صدرایی و سینوی نداشته، برخی به "عدم مطابقت" و برخی دیگر به "مطابقت" تشکیک وجود نزد این دو فیلسوف قائل شده و ادله‌ای بر اثبات دیدگاه خود اقامه کرده‌اند. در این میان، قول به عدم مطابقت تشکیک وجود صدرایی و سینوی، قریب به صواب به نظر می‌رسد؛ به پنج دلیل: اول. کلام ابن‌سینا در برخی از آثارِ مهمش به نحوی بر صحت انتساب قول به تباین وجودات (که در تقابل با مسئله تشکیک وجود است) به وی دلالت می‌کند.

دوم. ابن‌سینا دست‌کم اختلاف و تمایزِ موجوداتِ هم‌عرض را به شدت و ضعف نمی‌داند؛ در حالی که نزد ملاصدرا، کثرت و اختلافِ جمیع موجودات -اعم از سلسله طولی و عرضی وجودات- از مجرای اختلاف و کثرت تشکیکی تبیین می‌شود.

سوم. مراد مشائیان از تشکیک وجود عمدتاً مفهوم عام و کلی وجود بوده، نه حقیقت وجود که مراد و منظور ملاصدراست. پذیرش قول به سازگاری تشکیک وجود مشائی و صدرایی، مستلزم این است که مفاهیم عرضی (در اینجا: وجود)، مرکب از ذات و مبدأ اتصاف بوده و ذات در آنها مأخوذ باشد؛ حال آن‌که چنین نیست.

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۹۵

چهارم. در حکمت مشاء، صرفاً مفهوم وجود بر امور متباین بر وجه تشکیک (تقدم و تأخر، شدت و ضعف و ...) حمل می‌شود. شمول وجود بر حقایق متباینه نزد مشائیان، با شمول وجود بر هیاکل ماهیات و جمیع مراتب وجود نزد ملاصدرا، از اساس متفاوت است.

پنجم. در فلسفه ابن سینا، تشکیک وجود عمدتاً با تشکیک عامی (نه خاصی) قابل تطبیق بوده که با قول به تباین وجودات سازگار و قابل جمع است. اما ملاصدرا، در مواجهه با قول به تباین وجودات (منسوب به مشائیان)، با الهام از وجود منبسط یا نفس رحمانی نزد عرفا، ضمن تبیین وحدت خارجی و سریانی وجود، به تمایز تشکیکی مراتب وجود تصریح کرده است.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلام‌حسین (۱۳۹۸)، مشاعر، شرح غلامحسین ابراهیمی دینانی بر رساله المشاعر صدرالمتهلین شیرازی، تحقیق و نگارش حسین کریم‌آبادی، تهران: نور سخن.

- ابراهیمی دینانی، غلام‌حسین (۱۳۹۹)، تعلیقات ابن سینا به روایت غلامحسین ابراهیمی دینانی، تبریز: افق دانش.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ الف)، الشفاء: المنطق (ج ۱)، به تصحیح ابراهیم بیومی، قم: آیه الله مرعشی نجفی.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۵ ب)، الشفا: الطبیعیات، به تصحیح ابراهیم بیومی، قم: آیه الله مرعشی نجفی.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۹)، النجاه (منطق)، به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: دانشگاه تهران.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۱)، الاشارات و التبیها (ج ۱ و ۲)، به تحقیق مجتبی زارعی، قم: بوستان کتاب.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴)، التعليقات، به تحقیق عبدالرحمن بدوی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۱)، المباحثات، به تحقیق محسن بیدارفر، قم: بیدار.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۶)، الالهیات من کتاب الشفاء، به تحقیق حسن حسن‌زاده آملی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- ابن عربی، محی‌الدین، (بی‌تا)، رسائل ابن عربی (کتاب الیقین و کتاب المعرفة)، بیروت: مؤسسه الانتشار العربی.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۰)، شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم، تهران: امیرکبیر.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۶)، هستی از نظر عرفان و فلسفه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- آشتیانی، سید جلال‌الدین (۱۳۷۸)، شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- احسن، مجید (۱۳۹۰)، «تشکیک خاصی از منظر ابن سینا و شیخ اشراق»، در: ماهنامه معرفت (سال ۲۰، شماره ۷): ۱۳-۲۴.
- ایران‌دوست، محمدحسین (۱۳۹۴)، «شالوده تشکیک وجود در آرای ابن سینا با تأکید بر متن المباحثات»، در: فصلنامه حکمت اسلامی (دوره ۲، شماره ۷): ۱۲۵-۱۴۶.
- اعلایی بنابی، علی (۱۳۹۶)، تأثیر عرفان نظری بر نظام حکمت صدرایی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- تبریزی، ملارجعلی (۱۳۸۶)، اصل الاصل (اصول آصفیه)، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۲)، رَحِیقِ مَخْتوم؛ شرح حکمه متعالیه (بخش پنجم از جلد اول)، قم: اسرا.
- حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۹۴)، دروس شرح اشارات و التنبیها (نمط چهارم)، به اهتمام

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری / ۱۹۷

علی حسینی آملی، قم: آیت اشراق.

- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۸۷)، ترجمه رساله جعل، ترجمه داوود صمدی آملی، قم: الف. لام. میم.

- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۶۲)، وحدت از دیدگاه عارف و حکیم، قم: فجر.

- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۹۸)، شرح فارسی الاسفار الاربعه صدرالمتالهین شیرازی، ج ۱، به کوشش محمدحسین نائیجی، قم: بوستان کتاب.

- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۶۹)، شرح منظومه (تعلیقات حسن زاده)، تهران: نشر ناب.

- زنوزی، علی بن عبدالله (۱۳۷۸)، مصنفات حکیم زنوزی، ج ۲، تهران: اطلاعات.

- رفیعی قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷)، مجموعه رسائل و مقالات فلسفی علامه رفیعی قزوینی، به تصحیح غلامحسین رضائزاد، تهران: الزهرا.

- سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۶۹)، شرح منظومه، با تعلیقه حسن حسن زاده آملی، تهران: نشر ناب.

- سبزواری، هادی بن مهدی (۱۴۱۲)، تعلیقه بر الحکمه المتعالیه فی اسفار الاربعه العقلیه، ج ۱، بیروت: داراحیاء التراث العربیه.

- سبزواری، هادی بن مهدی (۱۳۹۴)، حاشیه بر الشواهد الربوبیه فی منهاج السلوکیه، قم: بوستان کتاب.

- سهروردی، شهاب الدین (۱۳۷۲)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق (حکمه الاشراق)، ج ۲، به تصحیح هانری کربن، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- سوزنجی، حسن (۱۳۸۴)، «تاریخچه نظریه تشکیک وجود»، در: فصلنامه رهنمون (دوره ۸، شماره ۱): ۹۳-۱۱۸.

- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰)، الشواهد الربوبیه فی المنهاج السلوکیه، با حاشیه حکیم سبزواری: تهران: نشر مرکز.

- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم (۱۳۶۸)، الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه العقلیه، قم: مکتبه المصطفوی.
- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳)، المشاعر، به اهتمام هانری کربن، تهران: کتابخانه طهوری.
- شیرازی، صدرالدین محمد بن ابراهیم (بی‌تا)، المبدأ و المعاد، بی‌جا، بی‌نا.
- طباطبائی، سید محمدحسین (بی‌تا)، بدایه الحکمه، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۴۱۶)، نهایه الحکمه، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه.
- عباس‌زاده، مهدی (۱۳۹۵)، تأثیر ابن‌سینا بر فلسفه دنس اسکوتوس، ویراست دوم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۸)، نظام حکمت صدرایی: تشکیک در وجود، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- علوی، سید محمد کاظم (۱۳۹۱)، «تشکیک وجود و قول به تباین در فلسفه ابن‌سینا»، در: فصلنامه خردنامه صدرا (شماره ۷۰): ۲۵-۴۰.
- قمی، قاضی سعید (۱۳۸۱)، الاربعینات لکشف انوار القدسیات، به تصحیح نجفقلی حبیبی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۴۰۵)، المنطقیات (ج ۱)، قم: کتابخانه آیه‌الله مرعشی نجفی.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۹۷۰)، الحروف، به تصحیح محسن مهدی، بیروت: دارالمشرق.
- فارسی‌نژاد، علیرضا و ارجمند، امید (۱۳۹۸)، «تطبیق نظریه اختلاف حقایق وجودی در حکمت مشاء با نظریه اتحاد حقیقت وجود و اختلاف مراتب آن در حکمت متعالیه»، در: دوفصلنامه حکمت صدرایی (سال ۸، شماره ۱): ۱۰۷-۱۱۹.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۶)، شرح نهایه الحکمه (ج ۱)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

بررسی دلایل عدم مطابقت آرای صدرایی و سینوی در مسئله... / مهدی عباس زاده / زینب شکری ۱۹۹/

- فیاض صابری، عزیزالدین (بی تا)، پژوهشی در فلسفه اسلامی، قم: بوستان کتاب.
- لاهیجی، عبدالرزاق بن علی (۱۴۲۵)، شوارق الالهام فی شرح تجرید الکلام، قم: موسسه الامام الصادق.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۶)، آموزش فلسفه (ج ۱)، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۴۰۵)، تعلیقه علی النهایه، قم: سلمان فارسی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۷)، شرح نهایه الحکمه (ج ۱)، تصحیح عبدالرسول عبودیت، قم: موسسه انتشارات امام خمینی.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳)، شرح جلد اول الاسفار الاربعه (جزء اول)، تحقیق و نگارش محمدتقی سبحانی، قم: موسسه انتشارات امام خمینی.
- مطهری، مرتضی (۱۴۰۰)، اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۳، تهران: حکمت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶)، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۱۳ و ۹، تهران: صدرا.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۸۶)، شرح اشارات، ج ۲، به تحقیق حسن حسن زاده آملی، قم: بوستان کتاب.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۴۰۴)، شرحی الاشارات، ج ۱، قم: کتابخانه عمومی آیه الله نجفی مرعشی.
- نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۴۰۷)، تجرید الاعتقادات، به تحقیق محمدجواد حسینی جلالی، تهران: کتب الاعلام الاسلامیه.
- ولفسن، هری اوسترین (۱۳۷۰)، «اصطلاح مشکک در آثار ارسطو و فلسفه اسلامی و آثار ابن میمون»، در: مجموعه متون و مقالات تحقیقی، ترجمه فریدون بدره‌ای، به اهتمام مهدی محقق و توشیهیکو ایزوتسو، تهران: دانشگاه تهران.
- Aristotle (2005), Metaphysics, translated by, W. D. Ross. Electronic version.